

WOJCIECH KOSIŃSKI*

OGRÓD PAMIĘCI IMIGRANTÓW POD STATUĄ WOLNOŚCI – UWARUNKOWANIA, KONTEKSTY, REALIZACJA

THE GARDEN OF MEMORY OF IMMIGRANS BELOW THE STATUE OF LIBERTY – CONDITIONS, CONTEXTS, REALIZATION

Streszczenie

Artykuł jest poświęcony zagadnieniu narastającej roli parków pamięci wobec podkultury postmodernistycznej, która jest niechętna wartościom tradycyjnym. Opracowanym przykładem jest wybitna realizacja krajobrazowego zespołu pamięci na wyspie Ellis. Zespół jest zlokalizowany w Zatoce Nowojorskiej, w odległości 700 metrów na północny wschód od Statui Wolności. W latach 1892–1954 mieścił się tam ośrodek recepcyjny dla imigrantów przybywających drogą morską z Europy – poprzez Atlantyk na Wschodnie Wybrzeże USA. Instytucje składające się na ośrodek pamięci (muzeum, biblioteka i archiwum) są organizowane od 1965 roku w restaurowanych budynkach historycznych imigracyjnego centrum. Ten zespół został wzbogacony ogrodem pamięci, nowo kreowanym od 2003 roku. Całość stanowi wzorzec dobrego i nowoczesnego postępowania wobec miejsc, będących świadkami historii. Dostarczają one wiedzy i budzą refleksje na tle doświadczeń z przeszłości, która winna być otaczana pamięcią.

Słowa kluczowe: historia, pamięć, krajobraz, architektura, ogród, nowoczesność

Abstract

The paper herewith is devoted to growing role of memory parks against Post Modern subculture which ignores traditional values. The sample given, is the outstanding ensemble of memory, existing on the Ellis Island on the New York Bay, neighboring The Liberty statue in the distance of 700 meters towards NE direction. During the period 1892–1954 there was a reception center for immigrants coming through the sea, mainly from Europe, via Atlantic Ocean, towards the East Coast in the USA. Institutions constituting the center of memory: the museum, the library and the archive, are being organized since 1965 in the original buildings of the former immigration center. This ensemble including garden of memory, created new since 2003, establish the pattern of proper, modern dealing with places – being witnesses of history, giving education on the experience taken from the past – which should be embraced with memory.

Keywords: history, memory, landscape, architecture, garden, modernity

* Dr hab. inż. arch. Wojciech Kosiński, prof. PK, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

Ogrody pamięci stanowią w chwili obecnej wybitnie uznane pole badawcze w odniesieniu do dzieł przeszłości oraz przedmiot twórczości wytyczającej nowe horyzonty projektowe. Pamięć historyczna, połączona z szacunkiem, a nawet kultem wobec zdobyczy przeszłości, jest w czasach dzisiejszych istotną i ważną misją kulturową. Popularne w nowym milenium postmodernistyczne odwracanie się od tradycji oraz od uznanych wartości w ogóle rozpowszechniane jest przez powszechne media i stymulowane przez modę. Takie tendencje z kolei budzą niepokój i wywołują sprzeciw w kręgach osób odpowiedzialnych, których troską jest przyszłość kultury. Ważne przedsięwzięcie zmierzające w kierunku zwrócenia powszechnej uwagi na pamięć zawartą w krajobrazie i w sztuce ogrodowej zorganizowano na gruncie francuskim. Takie intencje przyświecały bowiem organizatorom „Międzynarodowego Festiwalu Parków i Ogrodów 2005 – Ogrody i Pamięć”, zorganizowanego w otoczeniu jednego z najpiękniejszych francuskich zamków nad Loarą – Chaumont¹.

Sukces tego jednostkowego wydarzenia miał jednak oddziaływanie bardziej trwałe. W konsekwencji doszło do arcyważnego poszerzenia pola zainteresowań opinii publicznej oraz młodych twórców ogrodów. Pobudzono zainteresowanie istniejącymi, rozpoznanymi ogrodami, których przestaniem jest pamięć o ideach, którym te ogrody dedykowano. Popularność ogrodów była potęgowana dzięki wydawnictwom – coraz liczniejszym i coraz bogatszym treściowo, zarówno popularnym, jak też fachowym. Przyniosło to w efekcie znaczne ożywienie turystyki specjalistycznej skierowanej ku ogrodom pamięci, pod hasłem „Przenieść się w czasie w dawne epoki”, dzięki czemu przypomniano tradycje ogrodów pamięci oraz przyczyniono się do zauważalnego zwiększenia zainteresowania projektami ogrodów nowej generacji, które nie byłyby – jak w latach 1980–2000 – przede wszystkim popisami awangardowymi, lecz poszukiwaniem inspiracji w wartościach tradycyjnych, pod hasłem „Pamięć dla Przyszłości”².

Doświadczenie to dało impuls, zwłaszcza we francuskojęzycznej kulturze i architekturze krajobrazu oraz w przekazach anglojęzycznych, do pogłębienia zagadnienia ogrodu jako nośnika indywidualnej i kolektywnej pamięci historycznej, tradycji, dziedzictwa i wspomnień, w tym nawet jako miejsc terapii pamięciowej³. Przy tej okazji zostały przypomniane znakomite realizacje architektoniczno-krajobrazowe wielodyscyplinarnych zespołów autorskich pod kierunkiem Bernarda Hueta (1932–2001). Ideowym celem tych prac stało się przypomnienie ważnych wydarzeń historycznych na przykładzie trzech czołowych placów Paryża i Brestu, alej i bulwarów paryskich z osi Pól Elizejskich na czele, a przede wszystkim paryskiego „Parku Pamięci” Bercy⁴.

W 2005 roku, kiedy we Francji odbył się festiwal „Ogrody i Pamięć”, w USA został oddany do użytku park pamięci imigrantów na wyspie Ellis, zlokalizowanej w sąsiedztwie Statuy Wolności. Autor niniejszego artykułu miał okazję jesienią 2009 roku szczegółowo badać tę znakomitą realizację, korzystając z wielu źródeł o różnorodnym charakterze. Oprócz bogatej literatury, której część została w artykule przytoczona, w badaniach dopomogły osobiście i pośrednio osoby reprezentujące placówki, których autor był gościem: NYCHA – New York City Housing Authority (dyrektor Raul Castro), PPS – Project for Public Spaces (prezydent Fred Kent), Urban Institute – MAC – Municipal Arts Center (kierownik Robin Lynn), Fundacja Kościuszkowska w Nowym Jorku (kierownik Elżbieta Ingarden).

¹ A. Zimmermann, *Chaumont-sur-Loire – Les jardins ont de la mémoire*, [w:] *Dossier – Jardins*, „Revue Urbanisme” 7-8 (343), Publications d’architecture et d’urbanisme, Paryż 2005, *passim*.

² *Ibidem*.

³ J. Lacarrière, *Un jardin pour mémoire*, Nil, Paryż 1999, s. 205.

⁴ V.A. Shoaf, *Bercy’s Jardin de la Mémoire. Ruin, Allegory, Memory*, „Landscape Journal” 1 (29), University of Wisconsin, Minnesota 2010, s. 36-51.

1. WYSPA ELLIS. LOKALIZACJA I POCZĄTKI UŻYTKOWANIA

Wyspa Ellis jest obecnie jednym z najważniejszych miejsc pamięci w USA, co zawdzięcza randze historycznej w procesie tworzenia się wielokulturowego społeczeństwa Stanów Zjednoczonych Ameryki. Wyspa w okresie największego napływu międzynarodowej rzeszy imigrantów, w latach 1892–1954, pełniła rolę punktu przyjęć, kontroli, kwarantanny i ewentualnego postępowania prawnego wobec przybyszów⁵.

Wyspa Ellis – podobnie jak sąsiadująca z nią mała Wyspa Wolności (*Liberty Island*) ze Statuą Wolności oraz nieco bardziej odległa, zamieszkała wyspa Staten (*Staten Island*) – jest malowniczo zlokalizowana na wodach Zatoki Nowojorskiej. Znajduje się dokładnie na wysokości ujścia rzeki Hudson do Zatoki, w rejonie nowojorskiego portu, około 500 metrów od wybrzeża New Jersey. Spośród wymienionych trzech wysp leży najbliżej Manhattanu, w odległości zaledwie dwóch kilometrów (il. 1).

Il. 1. Dolny Manhattan. Esplanada – Park Artylerii. Widok panoramiczny w kierunku zachodnim. „E” – wyspa Ellis. Z lewej strony Statua Wolności, z prawej centrum New Jersey; na widnokręgu peryferie New Jersey (fot. autor, 2009)

Ill. 1. Lower Manhattan. Promenade & Battery Park. „E” – Ellis Island. Left – Liberty, right – New Jersey center. On the horizon, New Jersey suburbs (photo by the author, 2009)

Powierzchnia wyspy liczyła pierwotnie 3 hektary. Była użytkowana przez Indian z plemion Manates i Lenape, podobnie jak cały region. Jej specjalnością były kolonie ostryg, najpierw naturalne, a potem kulturowane. Z tej przyczyny oryginalna nazwa brzmiała Wyspa Ostryg. Nazwa była najpierw używana w narzeczach Indian, a później w języku angielskim (*Oyster Island*), gdy po eksterminacji prawowitych właścicieli wyspę i hodowlę przejęli biali koloniści.

Od początku XVII wieku najeźdźcami byli Holendrzy. Założyli oni na kontynentalnym cyplu półwyspu Manhattan (słowo pochodzi od indiańskiej nazwy *Manahatta*) kolonię pod nazwą Nowy Amsterdam. Zabudowali ją na obszarze około 1 km w kie-

⁵ I. Chermayeff, *Ellis Island: An Illustrated History of the Immigrants' Experience*, (red.) F. Wasserman, M.J. Shapiro, Macmillan Pub Co., Londyn–Nowy Jork 1991, s. 7-17.

runku północnym, w głąb półwyspu, do wysokości obecnej Wall Street (dosłownie: ulica wał/ściana). Nazwa jest historyczna, bowiem w tym miejscu zbudowano mur obronny, chroniący przed Indianami od północy.

Po wyparciu Holendrów w 1674 roku kolonię przejęli Brytyjczycy, którzy rozbudowali ją, tworząc lokacyjne miasto. Ustanowili dla niego nazwę Nowy Jork, w hołdzie dla staroangielskiego, nobliwego miasta. Wyspę Ostryg, zamiennie nazywaną Wyspą Mew (*Gull Island*), a także Wyspą Szubieniczną (*Gibbet Island*), przemianowali na Ellis, od nazwiska walijskiego osadnika Samuela Ellisa⁶.

2. SŁUŻBA NA RZECZ PAŃSTWA

Wyspa, ze względu na położenie, spełniała w idealny sposób kryteria obronne wobec Manhattanu i całego archipelagu oraz regionu miejskiego Nowego Jorku. Była fortyfikowana przez kolonistów od 1795 roku, początkowo jako wysepka niewiele przekraczająca 2,5 hektara powierzchni, ale niebawem została trzykrotnie rozbudowana do powierzchni pełnych 9 hektarów. Wypełniał ją Fort George Gibson budowany i przebudowywany w latach 1770–1812. Został nazwany dla upamiętnienia bohaterskiego oficera, który zginął w obronie miasta w 1812 roku. Fort, jako punkt ochrony Zatoki, rzeki, portu i miasta, stanowił idealny dwuelementowy „bramowy” system obronny wraz z Fortem Clinton znajdującym się po drugiej stronie akwenu. Wzniesiono go na skalistej wysepce tuż obok cypla Manhattanu, ale w ramach fortyfikacji podczas wojny w 1812 roku został inkorporowany do lądu stałego dzięki poszerzeniu linii brzegowej.

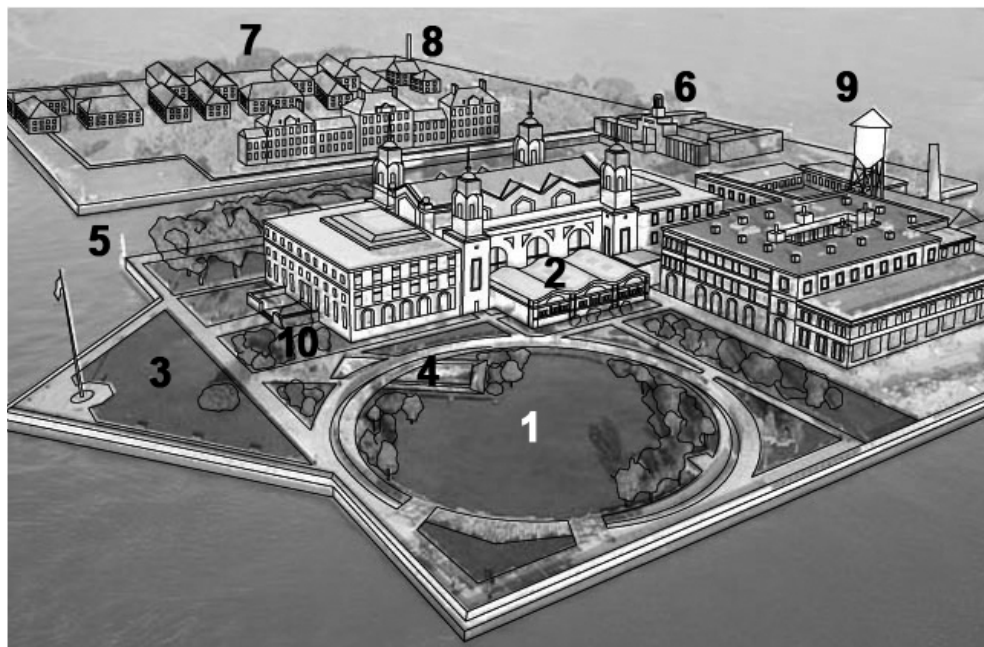
Okres utraty znaczenia fortów jako punktów obrony wskutek postępu w sztuce militarnej zbiegł się z unikalną szansą innego wykorzystania wyspy Ellis, nadal stanowiącej bazę wojskową, jako miejsca tak znaczącego dla USA. Fort został zlikwidowany w 1861 roku i podlegał sukcesywnej rozbiórce.

Był to czas rekordowego wzrostu imigracji do Stanów, która odbywała się przede wszystkim poprzez Nowy Jork, będący najwygodniejszym portem Wschodniego Wybrzeża. Cywilne biuro imigracyjne, afiliowane przy urzędzie miasta, zlokalizowane w centrum dolnego Manhattanu – w zdemilitaryzowanym Forcie Clinton, przyjęło w latach 1655–1890 około 8 milionów imigrantów pochodzących przeważnie z Europy Północnej i Zachodniej. Z czasem biuro radziło sobie z tym zadaniem coraz gorzej, czego przyczyną była zarówno ciasnota lokalowa, jak też korupcja i nieudolność pracowników.

W tej sytuacji na mocy zarządzenia władz federalnych misję sanacji i organizacji procesu imigracyjnego przekazano w ręce wyspecjalizowanych służb wojskowych. Wyspę Ellis wyznaczono jako miejsce obsługi tego procesu. Wyspa jako taka stanowiła idealną lokalizację do zabezpieczenia centrum imigracji. Podobnie funkcjonowała Wyspa Anioła (*Angel Island*), gdzie prowadzono sprawy imigracji do USA przede wszystkim z Azji – poprzez Pacyfik, od strony Zachodniego Wybrzeża, *via* San Francisco. Także Wyspa Miodu (*Ile de Miel*) była miejscem tranzytu imigrantów udających się poprzez Atlantyk do Brazylii i innych krajów Ameryki Południowej.

Usytuowanie wyspy Ellis dawało nieporównywalnie lepsze warunki zabezpieczenia i imigrantów, i własnego społeczeństwa przed różnymi zagrożeniami. Dotyczyło to zabezpieczenia w sytuacji przenoszenia chorób – poprzez możliwe na miejscu leczenie, kwarantannę, nakaz powrotu, a nawet kremację zwłok i pochówek. Wyspa ułatwiała

⁶ W. Kosiński, *Serce świata Manhattan*, [w:] *Serce miasta*, Czasopismo Techniczne 2-A/2008, (red.) J. Gyurkovich, M. Gyurkovich, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, s. 99-109.

Il. 2. Wyspa Ellis. Perspektywa od strony Manhattanu w kierunku zachodnim. Ujście rzeki Hudson do Zatoki Nowojorskiej. 1. Ogród pamięci, 2. Budynek główny, 3. Cypel flagi USA, 4. Ogród archeologiczny Fort Gibson, 5. Wejście do przystani, 6. Komendantura ośrodka i kapitanat portu, 7. Zespół ds. kwarantanny i szpital, 8. Krematorium, 9. Zbiornik słodkiej wody, 10. Punkt rekreacyjno-gastronomiczny. Źródło: opracowanie Studio AS Wojciech Kosiński, 2010

III. 2. Ellis Island. View from Manhattan, towards West. The gorge of Hudson River into NY Bay. 1. Garden of Memory, 2. Main building, 3. Spit of the USA Flag, 4. Excavation garden Fort Gibson, 5. Entrance into haven, 6. Headquarter of the center and of haven, 7. Quarantine estate and infirmary, 8. Crematorium, 9. Reservoir of a fresh water, 10. Rest and fast food garden. Source: Elaboration in The Studio AS Wojciech Kosiński, 2010

postępowanie w razie przybywania osób niebezpiecznych lub podejrzanych, dlatego w niektórych wspomnieniach Ellis nazywano więzieniem⁷ i wyspą łez⁸. Jednak dla większości spośród milionów przybywających tu osób była miejscem optymistycznego startu do nowego i – w intencjach i marzeniach – lepszego życia.

Rozbudowa wyspy dla nowych doniosłych zadań, powiększonej do powierzchni 13 hektarów, była profesjonalnym i wielce udanym przedsięwzięciem, którego rezultaty można obserwować i odczuwać do dzisiaj (il. 2). Sprawne powiększenie obszaru nastąpiło dzięki użyciu łatwo dostępnych skał i ziemi, pozyskanych z rozbudowywanego w tym samym czasie nowojorskiego metra (1892–1934)⁹. Projektanci stworzyli zespół urbanistyczno-architektoniczny w kształcie litery „C”. Na osi północ-południe zaprojektowano centralne wejście portowe od strony południowej, czyli od strony Statuy Wolności. Port wyposażono w dwa symetryczne wąskie nabrzeża – keje po wschodniej i zachodniej stronie (il. 3). Na osi u szczytu portu zlokalizowano centrum dowodzenia i kapitanat portu. W latach międzywojennych otrzymał on formę oszkłonej wieży w stylu Art Déco (il. 4).

⁷ M. Szejnert, *Wyspa Klucz*, (red.) M. Gądek, Znak, Kraków 2009, s. 352.

⁸ C. Guggenheim, *Island of Hope, Island of Tears*, film dokumentalny, prod. National Park Service, Nowy Jork 1989.

⁹ K. Grime, *New York City*, (red.) T. Smart, D. Gibbon, Mayflower Books, Nowy Jork 1979, s. 7-12.

II. 3. Wyspa Ellis ze statku. Po prawej stronie Muzeum. Przed nim ogródek rekreacyjny. Po prawej Ogród Pamięci (fot. autor, 2009)

III. 3. Ellis Island from the boat. On right – Museum. In front of it, rest garden. Right – Garden of Memory (photo by the author, 2009)

II. 4. Basen portowy, kapitanat portu i centrum dowodzenia ośrodkiem imigracyjnym. Prawe wybrzeże służyło do wyokrętowania, prawe – do zaokrętowania (fot. autor, 2009)

III. 4. Haven. Headquarter of master of haven, and of master of immigration center. The right quay used to be a disembark zone, hence the left served for boarding up (photo by the author, 2009)

Il. 5. Budynek główny, fasada zachodnia od strony portu. Wejście główne, zadaszony portyk dobudowany w ramach rewitalizacji (fot. autor, 2009)

III. 5. Headquarter – principal western façade. Main entrance, portico covered with glass – an addition made for visitors during restoration (photo by the author, 2009)

Skrzydło wschodnie wyspy (od strony Manhattanu) zabudowano tylko w połowie, od strony portu, tworząc budynek główny, który pełnił funkcje urzędowe i publiczne (il. 5). Spośród wszystkich obiektów na wyspie jest on bez wątpienia najbardziej ambitną realizacją, w stylu historyzmu o ambicjach neorenesansowych (ang. *Renaissance Revival*). Jest on wpisany na listę obejmującą najpiękniejsze zabytkowe domy w USA. Od 1990 roku służy jako muzeum, biblioteka i archiwum. Autorami budynku są architekci Edward Lippincott Tilton oraz William Alciphron Boring¹⁰. Zasadnicze datowanie zakończenia inwestycji muzealnej przyjmowane jest na rok 1900. Drugą, wschodnią połowę terenu przy głównym gmachu, położoną nad ujściem rzeki Hudson do Zatoki, z bezpośrednim widokiem na Manhattan, pozostawiono w rezerwie. Od 2005 roku tworzony jest w tym miejscu ogród pamięci.

Symetryczne skrzydło zachodnie wyspy, zwrócone w kierunku New Jersey, zostało w całości zabudowane w stylu miasta-ogrodu. Wśród bujnego obecnie drzewostanu, nasadzonego równocześnie z budową, wzniesiono obiekty pomocnicze, takie jak: noclegownie, infirmerię, areszt i krematorium. Wystrój całego zespołu został zaprojektowany w jednorodnej stylistyce regionalnej (*vernacular*). Najczęściej piętrowe budynki cechuje piękna bezpretensjonalna architektura w klimacie historycznym. Składają się na nią ceramiczne połaciowe dachy, ściany o estetyce eklektycznej z umiarkowanym detalem i dekoracją, w przeważającym neutralnym, piaskowym kolorze z dodatkiem klinkierowej cegły.

Przyjmowanie nowej generacji imigrantów w urzędzie na wyspie Ellis rozpoczęło się od zarejestrowania 1 stycznia 1892 roku 15-letniej Irlandki Anny Moore. Od tego dnia biuro na wyspie przyjęło, do czasu zamknięcia działalności na początku 1954 roku, ponad 12 milionów emigrantów¹¹.

¹⁰ *Ibidem*, s. 12-16.

¹¹ Chermayeff, *op. cit.*, s. 7.

3. BAZA SPECJALNA. STAGNACJA. ODRODZENIE

Wyspa po raz pierwszy utraciła częściowo znaczenie jako dotychczasowa placówka federalna wskutek wprowadzenia w 1924 roku nowego prawa imigracyjnego. Nakazywało ono załatwianie standardowych procedur wizowych w przedstawicielstwach dyplomatycznych USA w krajach kandydatów do emigracji. Od tego czasu stanowiła ona ośrodek recepcyjny dla imigrantów politycznych, azylantów oraz innych przybyszów o specjalnym statusie. Od 1954 roku była już tylko zamkniętą i strzeżoną bazą wojskową, w której służby specjalne poddawały badaniom i zatrzymaniom osoby podejrzane o szpiegostwo, sabotaż lub inną nieprzyjazną działalność skierowaną przeciw USA. W okresie zimnej wojny częstymi aresztantami na wyspie bywali agenci reżymów państw komunistycznych. Po wypełnieniu tej misji, od 1964 roku aktywność w bazie praktycznie zamarła i wyspę ogarnęła stagnacja.

W 1965 roku, na wniosek prezydenta Lyndona Bainesa Johnsona, wyspa Ellis otrzymała status Pomnika Narodowego (*National Monument*) poprzez włączenie jej jako drugiego członu do istniejącego już Pomnika Narodowego – Statuy Wolności. Pomniki narodowe jako zabytki federalne USA posiadają zbliżony status ochronny do parków narodowych. Różnicę stanowi sposób powoływania tych dwóch form obszarów chronionych: parki narodowe są powoływane przez prezydenta i zatwierdzone przez Kongres, a pomniki narodowe – również powoływane są przez prezydenta, ale nie wymagają zatwierdzenia przez Kongres. W 1966 roku wyspa została wpisana na listę Narodowego Rejestru Miejsc Historycznych (*National Register of Historic Places*) jako zabytek najwyższego pierwszego stopnia.

Zarząd nad wyspą jako miejscem pamięci sprawują: federalny Zarząd Parków Narodowych (*National Park Service, NPS*, od 1916 roku) oraz samorządowe Biuro Parków Narodowych Nowojorskiego Portu (*National Park of New York Harbour Office*). W jego gestii znajdują się 23 zabytki przyrodnicze i kulturowe. Od tego czasu wyspa jest sukcesywnie kultywowana jako miejsce upamiętnienia. Niezwłocznie wszczęto, trwający skutecznie do dziś, proces organizacji i kształtowania jej w sposób godny historycznej przeszłości oraz otrzymanego prestiżowego statusu. Została uznana jako federalne miejsce edukacji i rozstawiania zjawiska tworzenia społeczeństwa obywatelskiego na kanwie imigracji i imigrantów. Wyspa stanowi wzruszające i pouczające miejsce upamiętnienia oraz ugruntowywania tożsamości narodowej USA¹².

Z wysokim oficjalnym statusem wyspy łączą się odpowiednie dotacje oraz honory. Działalność inwestycyjna i organizacyjna jest finansowana z wielu źródeł: federalnych, stanowych, samorządowych i prywatnych, w tym poprzez Fundację Wyspy Ellis gromadzącą i pomnażającą fundusze z donacji indywidualnych. Jedną z ważniejszych dat w historii wyspy Ellis jest rok 1982. Wówczas to, 90 lat po rozpoczęciu urzędowej działalności państwowej na wyspie, prezydent Ronald Reagan powołał Komisję ds. Stulecia (*Centennial Commission*). Jej działalność rozpoczęto od pozyskania wsparcia finansowego ze strony czołowych korporacji. Od 1986 roku, w dwudziestolecie wpisania wyspy na listę zabytków, corocznie w maju w muzeum, a od 2005 roku w ogrodzie pamięci, przyznawany jest wysoce prestiżowy Medal Honorowy Wyspy Ellis (*Ellis Island Medal of Honor*). Został on ufundowany przez Narodową Koalicję Etniczną (*National Ethnic Coalition, NEC*). Kapituła przyznaje żyjącym obywatelom USA złoty order (przedstawiający Statuę Wolności na tle wyspy Ellis) w uznaniu indywidualnych zasług na polu krzewienia idei tolerancji i wielokulturowości.

¹² M. Brown, I. Harrison, *New York: the photo atlas*, (red.) P. Parker, Harper Collins Publishers, Londyn 2004, s. 4-7, 141, 162, 316-317.

4. MIEJSCE ZABYTKOWE

Kiedy wyspa Ellis otrzymała status Pomnika Narodowego, została scalona w tej godności z sąsiadującą wyspą Liberty i Statuą Wolności oraz została wpisana na listę Narodowego Rejestru Miejsc Historycznych. Wówczas obydwie wyspy zostały objęte wspólnym statusem ochronnym i organizacyjnym. Odbyło się to przy świadomości zarządzających, że tworzą one znakomity zespół edukacyjny i krajobrazowy. Przyjęto w zaleceniach konserwatorskich, a następnie w decyzjach planistycznych, że oznacza to zachowanie maksimum tradycyjnych walorów krajobrazowych, mimo potrzeby nowych śmiałych inwestycji. Dlatego na wyspie Ellis nie przewidziano np. elementów wysokościowych, aby zachować tam „klimat miasteczka”. Ellis ma stanowić element łagodny formalnie, horyzontalny, świadomie poddany dominacji wertykalnej Statuy Wolności, pozostając w jej „cieniu”. Jedyne odstępstwo stanowi maszt z flagą USA oraz okolicznościowe maszty sztandarowe. Głównymi autorami tej wybitnie kreatywnej, a zarazem zachowawczej adaptacji są projektanci z biur architektonicznych Alexander Finegold i Partnerzy (Boston) oraz Beyer-Blinder-Belle (Nowy Jork)¹³.

Oficjalne datowanie „ponownego otwarcia” (*reopening*) przypada na rok 1990, w 90-lecie oddania do użytku pierwotnego zespołu przestrzennego. Pierwszą inwestycją w najnowszym wcieleniu wyspy stało się muzeum. Następnie udośćniono bibliotekę i archiwum z czytelnią. Wreszcie wykreowano oryginalny i piękny ogród pamięci, który nadal jest uszlachetniany. Ekspozycja muzealna spełnia idealnie zadanie kreowania historycznego „klimatu” *in situ*. Droga widzów prowadzi precyzyjnie tym samym szlakiem, który przemierzali imigranci. Identyczna jest trasa turystyczna. Ogromne wrażenie robi zwłaszcza naturalistyczna ekspozycja bagaży (mimo krańcowej różnicy, nieco porównywalne z tym wrażeniem, jakie wywołuje ekspozycja w Auschwitzu).

Pozostałe ekspozycje, fotograficzne i statystyczne, są również najwyższej próby. Opracowano je z użyciem tradycyjnych środków wystawienniczych i najnowszych zdobyczy multimedialnych. Odzwierciedlają one bezprecedensowy proces zasiedlania tzw. Nowego Wspaniałego Świata, co pobudza wyobraźnię i refleksję historyczną. Starannie odtworzono przykład ubogiej, wiekowej chłopki z głębokiego Wołynia, która wraz z wnuczką przybywa parowcem na wyspę pomiędzy Statuą a Manhattanem, z całym życiowym dorobkiem materialnym mieszczącym się w jednej walizce. Po surowej kontroli zakończonej napisaniem przez urzędnika kredą na jej pleidle „OK”, z kilkoma przydzielonymi dolarami „na dobry początek”, udaje się w nieznaną.

Na wyspie nie ma żadnych pojazdów oprócz wózków dla osób niepełnosprawnych oraz wózekzków dziecięcych do wynajęcia. Cały obszar i budynki są pozbawione przegród architektonicznych. Na piętrze głównego budynku, oprócz ekspozycji, wygospodarowano miejsce na bibliotekę i mediatekę. Są one ogólnodostępne, ale posiadają także standardy umożliwiające studia naukowe. Są również sale lekcyjne umożliwiające prowadzenie zajęć z licznie przybywającą młodzieżą szkolną. Istniejące obiekty posiadają znaczne zasoby lokalowe, nie zachodzi więc konieczność, aby powstały jakiegokolwiek dobudówki. Jedyнным widocznym nowym elementem urbanistyczno-architektonicznym jest obszerny, lekki szklany dach, rozpięty na pięknej metalowej konstrukcji, przekrywający przestrzeń między przystanią a głównym wejściem. Dzięki niemu dawny „plac apelowy” przybrał bardziej przyjazną atmosferę wspólnotowej, podcieniowej przestrzeni publicznej.

Wyspa przekształcona w zespół muzealny stała się od 1990 roku nie tylko uznanym miejscem narodowego upamiętnienia, społecznej edukacji oraz naukowych studiów.

¹³ Chermayeff, *op. cit.*, s. 45-55.

Także, dzięki oddaleniu od Manhattanu, pomimo wizualnej z nim więzi, stała się cenionym przez mieszkańców metropolii kameralnym miejscem wyciszenia i prawdziwego odpoczynku od wielkomiejskiego zgiełku. Dawna relacja militarna pomiędzy Fortem Gibson na wyspie Ellis a Fortem Clinton na półwyspie Manhattan, oparta na idealnej współpracy taktycznej dzięki doskonałej wzajemnej widoczności (branie najeźdźcy „w kleszcze”), nabrała po stworzeniu zespołu muzeum pamięci nowego atrakcyjnego wymiaru. Relacja wizualna pomiędzy wyspą a wybrzeżem, z gigantyczną niegdyś dominantą bliźniaczej pary wieżowców World Trade Center (WTC), przeobraziła się w niezwykłą interakcję krajobrazową i atrakcję turystyczną. Efekt zaistniał dzięki estetyce „dialogu twarzą w twarz” pomiędzy kameralnym pomnikiem przeszłości a gigantycznym pomnikiem nowoczesności. Wyspa została trwałym symbolem pamięci zbiorowej (*Collective Memory*), otaczającej narodziny wielokulturowego nowoczesnego społeczeństwa USA, natomiast WTC określano jako symbol globalnego sukcesu „amerykańskiego snu”¹⁴.

5. PRZEMIANY KONTEKSTU W NOWYM MILENIUM – KRAJOBRAZY PAMIĘCI

Zniszczenie wież WTC 11 września 2001 roku spowodowało szokującą zmianę krajobrazu oglądanego od 1973 roku z wyspy Ellis i Statuy Wolności¹⁵. Traumą po katastrofie nowojorczy przeksztalčili w silną motywację do odbudowania zniszczonego rejonu, aby był on jeszcze piękniejszy niż poprzednio. Tragedia miasta przyczyniła się więc paradoksalnie do wspaniałego przeksztalcenia tego odcinka wybrzeża, wcześniej dość zaniedbanego, a przecież ważnego zarówno od strony funkcjonalnej, jak i estetycznej. Udało się to zwłaszcza dzięki kompetencjom i dynamice metropolitalnego samorządu, na czele którego stanął burmistrz Michael Bloomberg. Jego działalność rozpoczęła się 1 stycznia 2002 roku po zwycięstwie w wyborach municypalnych. W tej wyjątkowej sytuacji działalność samorządu, w porównaniu z poprzednikami, stała się wyjątkowo intensywnie ukierunkowana na upiększenie krajobrazowe miasta oraz przestrzenne akcentowanie miejsc pamięci zbiorowej.

Pierwszym etapem prac stała się dwukilometrowa esplanada, imponująca rozmachem i pięknem. Jest to nadbrzeżna pieszo-rowerowa promenada o charakterze wydłużonego parku o bujnej roślinności, z nowoczesnymi urządzeniami nadwodnymi. Widocznym znakiem determinacji polityki samorządowej wobec miejsc pamięci było otwarcie przez burmistrza już w połowie 2002 roku pierwszej ważnej inwestycji w ramach esplanady, w jej północnej części – Monumentu Ofiar Głodu w Irlandii. Na jej trasie znajduje się sekwencja kolejnych atrakcji punktowych, powiązanych poprzecznie z wnętrzem miasta. Poprowadzono ją wzdłuż zachodniego brzegu półwyspu, w rejonie ujścia rzeki Hudson do Zatoki Nowojorskiej (por. il. 1).

Esplanada rozpościera się na północ i południe od centralnego Miejsca Zero (*Ground Zero*), czyli od lokalizacji WTC. Akcja rewitalizacji wybrzeża i kreowania esplanady objęła obiekty nowe, ale także zajęła się odnową po zniszczeniach z 11 września zespołów nadwodnych znajdujących się w pobliżu Miejsca Zero. Są to dwa porty jachtowe (Zatoka Północna i Zatoka Południowa) oraz Światowe Centrum Finansowe (*World Financial Center*) z gigantycznym Ogrodem Zimowym – oszklonym forum publicznym, bardzo popularnym wśród mieszkańców i turystów. W części nieco bardziej oddalonej na południe, w odległości około pół kilometra od Miejsca Zero, dokonano nowej aranżacji krajobrazowej otoczenia i nabrzeża przy istniejącym Centrum Dziedzictwa Żydowskiego.

¹⁴ E.I. Koch, S. Visalli, *New York*, Universe Publishings – Rizzoli, Nowy Jork 1995, s. 7-11, 182-189.

¹⁵ R. Cameron, P. Goldberger, G. Plimpton, *Above New York*, (red.) J.O. Kristiansen, Cameron and Company, San Francisco 2006, s. 18-19.

Il. 6. Dolny Manhattan. Esplanada – Park Artylerii. Przystań żeglugi wahadkowej naprzeciw wyspy Ellis. W głębi Mauzoleum Obrońców Wybrzeża i przystanek metro „Muzeum Imigracji Wyspa Ellis”. Opodal znajdowały się wieżowce World Trade Center, stanowiące dominantę naprzeciw Wyspy Ellis (fot. autor, 2009)

Ill. 6. Lower Manhattan. The Promenade & Battery Park. The pier for shuttle boats, in front of the Ellis Island. Behind, Memorial of Waterfront Defenders and metro station “Immigrants Museum Ellius Island”. Beside, WTC towers were standing. Created dominant in front of Ellis Island (photo by the author, 2009)

Esplanada kończy swój bieg na południowym cyplu miasta. Intensywny w tym rejonie transport motorowy jest całkowicie ukryty w ponadkilometrowym tunelu okrążającym cypel. Na powierzchni znajduje się park powtarzający kształt linii tunelu. Koncentrują się tutaj liczne atrakcje związane z pamięcią historyczną. Jest to przede wszystkim Park Artylerii (*Battery Park*) z Fortem Clinton, który został zaadaptowany jako centrum obsługi turystów udających się na wyspę Ellis i do Statuy Wolności. W bezpośrednim pobliżu znajduje się przystanek metra „Muzeum Imigracji Wyspa Ellis”, będący głównym generatorem ruchu turystycznego na wyspy pamięci. Najbardziej wysuniętą na południe placówką esplanady jest przystań dla wahadłowych statków turystycznych kursujących na wyspy. W ostatnich latach zrealizowane zostało atrakcyjne krajobrazowe założenie o charakterze wspólnej z przystanią kompozycji architektoniczno-rzeźbiarskiej – Monument Upamiętnienia Obrońców Wybrzeża (il. 6).

Dla spoglądających na akwen, w stronę wyspy Ellis i Statuy Wolności, zbudowano na trasie esplanady wiele atrakcyjnych punktów widokowych w specjalnie wybranych miejscach. Zadbano również, aby z poprzecznych ulic poddanych przebudowie zapewnić dobrą widoczność na wyspy pamięci. Istotna jest ulica Rektora i lokalny ogród, które wnikają w esplanadę i towarzyszą jej pasmowy Park Artylerii. Te niewątpliwie arcydzieła współczesnej urbanistyki oraz architektury krajobrazu stały się ciekawym kontrpunktem dla wysp. Nowa, bardziej harmonijna niż przed rokiem 2001 panorama Manhattanu oraz wspaniały wystój jej podbudowania w parterze stanowił znakomite „oparcie wzroku” dla obserwujących miasto z akwenu i wysp.

Administracja burmistrza Bloomburga zaangażowała nowe siły w dalszą aktywizację „Wyspy Pamięci”. Najnowszą inwestycją wielkiej wagi, zorganizowaną w budynku głównym, stało się archiwum imigracji. Uporządkowanie materiałów pochodzących z różnych punktów recepcyjnych i urzędów na terenie USA dostarczyło potwierdzone wiadomości o ponad 25 milionach osób, które winny zostać upamiętnione jako poszczególne jednostki oraz jako zbiorowość. Pomieszczenia archiwum zostały udostępnione w 2008 roku. Według badań socjologicznych zleconych przez radę muzeum, a wykonanych w 2010 roku, około 100 milionów obecnych obywateli USA wywodzi się z rodzin, które przybyły wraz z falami imigracji w opisywanym okresie.

W chwili obecnej zostało zarchiwizowanych i udostępnionych około 30% akt osobowych ludzi, którzy według wstępnej kwerendy przeszły rejestrację na wyspie. Archiwum wyzwała wielkie emocje zarówno u osób prywatnych, które odnajdują dokumentację swych przodków i innych ważnych dla siebie osób, jak też historyków i innych zainteresowanych, na przykład z powodu odnajdowania dokumentacji imigrantów o wyjątkowym znaczeniu, takich jak przodkowie prezydenta Jerzego Waszyngtona czy czworga przodków od strony matki i ojca prezydenta Johna Kennedy'ego.

6. OGRÓD PAMIĘCI

Zwieńczeniem starań o godne i piękne uczczenie pamięci antenatów współczesnego społeczeństwa USA, którzy przybyli do nowej ojczyzny poprzez wyspę Ellis, jest ogród pamięci, zapoczątkowany w 2003 roku, funkcjonujący od 2005 roku i aktualnie nadal rozbudowywany. Autorami są projektanci z dwóch znakomitych firm. Jedną jest pracownia architektoniczna Ralph Appelbaum i Partnerzy RAA z Waszyngtonu. Na autorskim koncie tej pracowni znajduje się m.in. Mauzoleum Holokaustu w reprezentacyjnym centrum Waszyngtonu – The Mall¹⁶ (*United State Holocaust Memorial Museum*). Drugą jest wybitna pracownia studialno-projektowa i wykonawcza William i Erik Baum z Nowego Jorku. Jej specjalizacją jest zarówno sztuka ogrodowa, jak również pomnikowa (*Green & Memorial – Science & Art*). Firma ta współpracowała przy realizacji arcydzieła z dziedziny miejsc upamiętnienia, jakim jest Pomnik Weteranów Wojny w Wietnamie (*Vietnam Veterans Memorial*). Jest on również zlokalizowany przy reprezentacyjnej osi The Mall w Waszyngtonie, a główną autorką, dzięki zwycięstwu w konkursie, który zgromadził 1440 projektów, jest projektantka krajobrazu, architektury i wzornictwa Maya Lin¹⁷.

Zaistniały synergicznie co najmniej trzy istotne przyczyny, które spowodowały powstanie ogrodu pamięci na wyspie Ellis. Jedną było poczucie zaniedbania ze strony władz federalnych a zwłaszcza samorządowych, wobec powinności wyrażenia pamięci o wielkiej imigracji nowojorskiej z przełomu XIX i XX wieku. Było to oczywiste, tym bardziej że w innych krajach, np. w Kanadzie i Brazylii, takie upamiętniające placówki o walorach krajobrazowych już funkcjonowały, zwłaszcza przepiękne, majestatyczne w stylu pałacowym Muzeum i Ogrody Pamięci o Emigrantach w Sao Paulo¹⁸. Drugą przyczyną, niejako naturalna, oczywista i konsekwentna, to idealne dla założenia ogrodu wolne miejsce, które pozostało niezabudowane, ponieważ stanowiło wspomnianą wcześniej rezerwę terenową pod ewentualną rozbudowę centrum imigracji. Jest ono najbardziej atrakcyjną wizualnie wschodnią częścią wyspy, zwróconą w kierunku Manhattanu i w stronę dalekich południowych panoram Zatoki, korzystnie

¹⁶ A. Zachariasz, *Przestrzeń pamięci Waszyngtońskiego Mallu*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie, Tom 40, (red.) W. Kosiński, Wydawnictwo Pandit, Kraków 2011, s. 153-173.

¹⁷ M. Lin, *Boundaries*, Simon & Schuster, Nowy Jork 2006, s. 16-48.

¹⁸ http://Memorial_do_Imigrante_e_seus_Jardins

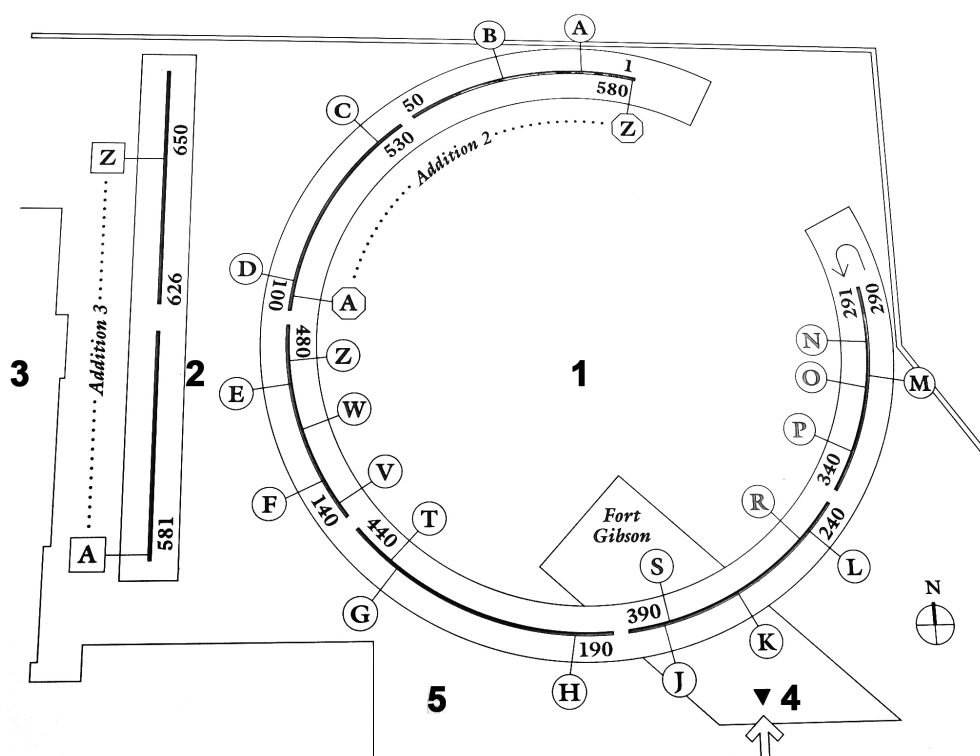
nałonecznioną przez cały dzień. W ten sposób nowy ogród odnajduje niejako swoje odbicie po drugiej stronie zatoki w Parku Artylerii oraz w esplanadzie dolnego Manhattanu. Właśnie pomiędzy tymi zielonymi zespołami na kontynencie i na wyspie prowadzi szlak białej floty. Działka ogrodu ma proporcje bliskie kwadratu, równoległego do głównego budynku, i jest wygodnie dostępna od strony przystani, w efekcie czego posiada doskonałe walory funkcjonalne i krajobrazowe. Trzecią wreszcie przyczyną były odkrycia archiwalne, które dostarczyły danych osobowych imigrantów wraz z datą przybycia na wyspę. Stąd zrodziła się koncepcja imiennej ekspozycji nazwisk i imion przywołanych do pamięci i godnych uczczenia osób. Owa ekspozycja stanowi najistotniejsze treściowo i formalnie centrum ogrodu. Na gruncie USA istnieją już dwa pokrewne, wcześniej wspomniane, przykłady w Waszyngtonie: Pomnik Pamięci Holokaustu oraz Pomnik Weteranów Wojny w Wietnamie. Ich kluczowymi elementami są ściany pamięci z nazwiskami upamiętnionych osób i często z ważnymi dla nich datami. Ściany takie symbolizują jednocześnie personalizizm każdej wymienionej z imienia i nazwiska osoby, jak również mają za zadanie oddziaływać uderzeniowo liczbą osób, którym pomnik jest dedykowany.

Projektanci ogrodu na wyspie zaproponowali oryginalne imienne upamiętnienie osób w formie, dla której przyjęto nazwę Ściana Godności (*The Wall of Honor*). Stanowi ona o zasadniczej kompozycji całego ogrodu (il. 7). Jest to system modularnych tablic ustawionych na posadzce ogrodu. Są one wykonane ze stali szlachetnej zabarwionej na złotawy odcień. Mają wysokość 1,5 metra, która pozwala na swobodną obserwację otoczenia bez ograniczania widoków. Tablice z pięknie wygrawerowanymi nazwiskami i imionami są układane w zestawienia tworzące okrąg i linie proste. Liczba osób wymienionych na tablicach przekroczyła w 2011 roku 700 tysięcy.

Główny okrąg o 100-metrowej średnicy (il. 8) wytwarza centralny obszar kompozycji całego ogrodu. Z całego przedsięwzięcia wywiera niewątpliwie najsilniejsze wrażenie i buduje całość kompozycji ogrodu oraz jego przesłanie znaczeniowe. Stanowi mocną formę, dzięki której, mimo niskiej rzędnej wysokości, jest ewidentną estetyczną dominantą. Kreuje on swoisty, znany z odwiecznej sztuki ogrodowej, kolisty trakt okrężny – *ambulatio*. Wzdłuż niego przechodzą zwiedzający, którzy przystają w miejscach, gdzie wygrawerowane są nazwiska budzące ich zainteresowanie.

Na zewnątrz tego centralnego kręgu znajduje się drugi zestaw tablic, tworzący odcinek prosty (il. 9) o kierunku zgodnym z fasadą muzeum, a więc także konsekwentnie z układem prostokątnym działki i całej wyspy. Linia prosta komponuje się z kręgiem w harmonijną, geometryczną, ale swobodną całość. System wszystkich tablic, bez względu na układ zestawień, jest jednolicie modularny. Daje on w ten sposób szanse przekomponowania i uzupełniania zbioru – kompozycji, w miarę pozyskiwania udokumentowanych informacji o kolejnych imigrantach. Osoby zainteresowane mają możliwość zamówienia kopii wybranych tablic oraz reprodukcji fotograficznych. Cała kamieniarka – cokoliki tablic oraz nawierzchnie – wykonana jest z jednolitego jasnego, szlachetnego betonu podobnego do piaskowca. Segmentacja wykonana jest w najbardziej lapidarnych, minimalistycznych podziałach modularnych. Wokół tablic kolistych podziały modułarne posadzki są klinowe, a na odcinkach prostych – kwadratowe.

Szata zielona ogrodu znajduje się w stanie radykalnej przebudowy. Całość prostokąta stanowiącego ogród jest dobrym anglosaskim trawnikiem, z wyjątkiem twardej posadzek chodnikowych prowadzących wzdłuż tablic. Zieleń wyższa, tworząca w kompozycji ogrodowej trzeci wymiar, dotychczas składała się ze swobodnie komponowanych wysokich jesionów, buków i akacji, bez podbudowy roślinnością wyższą niż trawnik. Najstarsze z nich liczą około 100 lat i są rówieśnikami budowli. W czasie

Il. 7. Wyspa Ellis. Plan Ogrodu Pamięci. 1. Krąg tablic; Ściana Godności (*The Wall of Honor*). Upamiętnia imiona i nazwiska imigrantów oraz rok przyjazdu. Krąg otaczają aleje *ambulatio* i kręgi drzew, 2. Ściana tablic; prosta, równoległa do fasady Muzeum. Towarzyszą jej aleje spacerowe i linie drzew, 3. Wschodnia fasada Muzeum zwrócona w kierunku Manhattanu, 4. Ogródek archeologiczny – Fort Gibson; stanowił początek zagospodarowania wyspy; po prawej – cypel z flagą USA, 5. Ogródek rekreacyjny i punkt gastronomiczny – łącznik między Muzeum a Ogrodem Pamięci. Źródło: archiwum Muzeum Imigracji, reprodukcja Studio AS Wojciech Kosiński, 2011

Ill. 7. Ellis Island. The scheme – Garden of Memory. 1. Circle – *The Wall of Honor*; commemorating names of immigrants, and year of immigration. Ring is followed by the parallel circular (*ambulatio*) pavements, and by lines of trees, 2. The wall, straight, parallel to the façade of the Museum, followed by parallel pavements, and by avenue of trees, 3. The East facade of The Museum, faced Manhattan, 4. Archeological garden – Fort Gibson, which was a first construction here. Further right – triangle spit, USA flag, 5. Recreation and fast food place – junction between Museum and Garden of Memory. Source: Museum of Immigration archive; copy Studio AS Wojciech Kosiński, 2011

tworzenia muzeum, od lat 90. XX wieku, drzewa były spontanicznie obsadzone różnorodnymi krzewami. Przydaje to obecnemu ogrodowi bezpretensjonalnej naturalności. Od czasu decyzji o stworzeniu ogrodu pamięci, a zwłaszcza po zrealizowaniu upamiętniających tablic, wykonano pierwsze komponowane nasadzenia z użyciem kilkuletnich, szybko rosnących drzew. Tworzą one aleje, konsekwentnie towarzyszące ścianom: kolistą i prostą.

Uznano, że dobór gatunków roślin charakterystycznych dla poszczególnych nacji, z których pochodzili imigranci, w piękny i naturalny sposób będzie wspierał zjawisko wielonarodowej i wielokulturowej imigracji. W tej intencji ma zostać wprowadzony zestaw drzew i krzewów, które należą do często występujących, charakterystycznych

Il. 8. Wielki krąg – łąka, jak na il. 9/1, wewnątrz kręgu tablic upamiętniających osoby imigrantów. Kręgowi towarzyszą obustronne, okrężne aleje *ambulatio*. Nowe nasadzenia drzew w układzie pierścieniowym, koncentrycznym do ścian i chodników (fot. autor, 2009)

Ill. 8. The great circle – the great meadow, as mentioned above 9/1 – the interior inside the circle of walls of memory devoted to immigrants. The circle of walls is surrounded by the double circular lines of trees, creating an *ambulatio* walking pavements. A new generation of trees visible, creating a great ring concentric with walls and pavements (photo by the author, 2009)

lub wręcz symbolicznych gatunków dla krajów, z których pochodziło najwięcej imigrantów przybyłych do USA przez wyspę. Aktualnie trwają przygotowania do tych nasadzeń jako starannie pomyślanych kompozycji, kontynuujących zastany układ swobodny, jednak o uporządkowanej „parytetowej” wymowie. Zgodnie z sondażem projektantów, według alfabetycznego spisu państw, są to następujące gatunki: Argentyna: erytryna grzbiecista (*Erythrina crista-galli*); Brazylia: tabebuja (*Tabebuia alba*); Chiny: kwitnąca morela (*Prunus mume*), miłorząb dwukłapowy (*Ginkgo biloba*); Hiszpania: cyprys wiecznie zielony (*Cupressus sempervirens*); Holandia: drzewko pomarańczowe (*Citrus sp.*); Indie: figowiec pagodowy (*Ficus religiosa*); Izrael: figowiec (*Ficus carica*); Japonia: kwitnąca wiśnia (*Prunus subhitella* i *Prunus serrulata*), szydlica japońska (*Cryptomeria japonica*); Meksyk: cypryśnik meksykański (*Taxodium mucronatum*); Niemcy: lipa (*Tilia*); Polska: olsza czarna (*Alnus glutinosa*); Portoryko: puchowiec pięciopęcikowy (*Ceiba pentan dra*); Rosja: brzoza brodawkowata (*Betula pendula*); Wielka Brytania: dąb (*Quercus robur*), wiąz górski (*Ulmus glabra*), głóg (*Crataegus*), jabłoń (*Malus sylvestris*), cis (*Taxus baccata*), leszczyna (*Corylus avellana*), ostrokrzew (*Ilex aquifolium*).

Il. 9. Ściana tablic równoległa do fasady Muzeum; obustronnie wzdłuż niej aleje spacerowe. Towarzysząca kompozycja nowych drzew widoczna jest na lewym skraju. Oś kompozycji północ-południe została ukierunkowana na środkowy Manhattan – na Empire State Building, widoczny w głębi po lewej (fot. autor, 2009)

Ill. 9. Straight wall, parallel to façade of Museum. On both sides – double pavements, and on one side – a line of young trees. Composition axis N-S points the Middle Manhattan – Empire State Building, seen far, on the left (photo by the author, 2009)

Park funkcjonuje przez cały rok. Ciekawie zmieniają się w tym czasie relacje pomiędzy sezonowością szaty roślinnej a niezmienną pomnikową architekturą tablic pamięci. Nieuchronnie przynosi to skojarzenia z cmentarzem lub parkiem (ogrodem) rzeźb. Ciekawy jest też zmieniający się w zależności od pory roku nastrój ogrodu. W okresie ferii, zwłaszcza z okazji Wielkanocy, a także w maju i czerwcu oraz podczas letnich wakacji, park tętni życiem, energią młodzieży szkolnej przybywającej całymi klasami po naukę i witalnością mniejszych dzieci podczas zwiedzania rodzinnego. Natomiast w okresie jesienno-zimowym pustawy park z opadającymi liśćmi, a potem z bezlistnymi drzewami i częścią krzewów jest romantyczny i nostalgiczny, jakby stworzony właśnie do takiego nastroju. Jest więc zrozumiałe, że w tych okresach służby parku odnotowują wśród odwiedzających przewagę osób starszych.

W narożniku wejściowo-wyjściowym ogrodu, w pobliżu masztu z pasiasto-gwiazdzistą flagą USA (il. 10), a zarazem blisko przystani i wejścia do głównego budynku, przechodzi się przez ogrody archeologiczne. Ukazują one, około metra poniżej poziomu terenu, pozostałości odkrywkowe Fortu George Gibson. Dopetnia on głębi nostalgicznego zanurzenia w historycznej przeszłości (il. 11). W tym najbardziej ludnym, narażonym miejscu, celowo zlokalizowano niewielki, mogący pomieścić wygodnie do 50 osób (standardowa wycieczka), kącik rekreacyjny. Jest on jedyny w całym zespole. Poza nim celowo nie wprowadzono ani gastronomii, ani rozrywki. Jest to kwadrat

Il. 10. Cypel z flagą. Oś wschód-zachód, na zamknięciu perspektywy Dolny Manhattan; dawniej dominantę stanowiły wieżowce World Trade Center (fot. autor, 2009)

Ill. 10. Spit with the flag. Axis East-West, in the end of the perspective Lower Manhattan; before there was dominant WTC towers (photo by the author, 2009)

Il. 11. Ogródek archeologiczny, jak na il. 9/4, fundamenty Fortu Gibson. Widok na południe – Zatoka Nowojorska. Z prawej strony, jak na il. 9/5, ogródek rekreacyjno-gastronomiczny, łącznik pomiędzy Parkiem Pamięci (z lewej) a Muzeum (z prawej) (fot. autor, 2009)

Ill. 11. Small archeological garden as fig. 9/4 – Fort Gibson foundations. View towards East – NY Bay. On the right, as fig. 9/5 – a resting place, junction between the Park of Memory (left), and the Museum (right) (photo by the author, 2009)

o wymiarach 12 × 12 m, położony pod rozłożystymi drzewami, przy barierze oddzielającej od akwenu morskiego i portowego. Umieblowany jest prostymi ławkami w układzie litery C, który sprzyja kontaktom towarzyskim, ale przede wszystkim otwiera się na piękne widoki na Manhattan, Zatokę, mosty i Statuę Wolności.

PODSUMOWANIE

Realizacja ogrodu pamięci, oddanie go do użytku oraz sukcesywne doskonalenie znacznie uatrakcyjniły zwiedzanie wyspy i muzeum oraz przyczyniły się do wzrostu uznania jej jako miejsca – świadkiem historii. Według corocznych, obszernych badań społecznych podróż „nostalgiczna” trasą: Park Artylerii na Manhattanie – wyspa Ellis – Statua Wolności – powrót do Parku Artylerii, stała się od 2009 roku najpopularniejszą trasą objazdową w aglomeracji nowojorskiej¹⁹. Również Muzeum Imigracji, wraz z parkiem i Ścianą Godności, uzyskało w 2010 roku jeden z najwyższych wskaźników uznania jakości przekazu wśród muzeów nowojorskich – 87% akceptacji²⁰. Optymistycznie zapowiada się także dalsza przyszłość tego miejsca, co wynika z wiarygodnych zapowiedzi zawartych w dokumentach dotyczących miejscowego planowania przestrzennego.

Plan przestrzennego zagospodarowania miasta i gminy Nowy Jork, tzw. PLANYC 2030, firmowany przez burmistrza metropolii Michaela Bloomberg, oceniany jest jako znakomity – jednocześnie wizjonerski i realistyczny²¹. Dotychczasowa realizacja tego planu, mimo sytuacji po kryzysie, przebiega w sposób niczym niezaburzony. Jego zapisy przewidują wielką troskę i nakłady finansowe na kultywację i gentryfikację miejsc narodowej pamięci, w tym zwłaszcza zespołu na wyspie Ellis, co jest uzasadnione, ponieważ centrum kulturowe, na które składają się integralnie Muzeum Imigracji i ogród pamięci ze Ścianą Godności, stanowi wyraz i symbol powiązania społeczności lokalnej ze społecznościami świata. Poprzez to działanie łączy wyobraźniowo, w życzliwy bratersko-siostrzany sposób – kraj, naród i państwo USA z wymiarem globalnym. Dzięki kreowaniu indywidualnej i zbiorowej pamięci dzieła te obrazują i objaśniają przeszłość dla dobra teraźniejszości i przyszłości.

LITERATURA

- BROWN M., HARRISON I., *New York: the photo atlas*, (red.) P. Parker, Harper Collins Publishers, Londyn 2004, s. 400.
- CAMERON R., GOLDBERGER P., PLIMPTON G., *Above New York*, (red.) J.O. Kristiansen, Cameron and Company, San Francisco 2006, s. 160.
- CHERMAYEFF I., *Ellis Island: An Illustrated History of the Immigrants' Experience*, (red.) F. Wasserman, M.J. Shapiro, Macmillan Pub Co., Londyn–Nowy Jork 1991, s. 288.
- GRIME K., *New York City*, (red.) T. Smart, D. Gibbon, Mayflower Books, Nowy Jork 1979, s. 96.
- GUGGENHEIM C., *Island of Hope, Island of Tears*, film dokumentalny, prod. National Park Service, Nowy Jork 1989.
- KOCH E.I., VISALLI S., *New York*, Universe Publishings – Rizzoli, Nowy Jork 1995, s. 208.

¹⁹ <http://www.batteryparkcity.com/fort-clinton-ellis-island-statue-of-liberty-most-popular-monuments/2009-2010>

²⁰ <http://www.trivago.pl/nowy-jork/muzeum-wystawa-galeria/ellis-island-immigration-museum>

²¹ Kosiński, op. cit.

- KOSIŃSKI W., *Serce świata Manhattan*, [w:] *Serce miasta*, Czasopismo Techniczne 2-A/2008, (red.) J. Gyurkovich, M. Gyurkovich, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2008, s. 282.
- LACARRIERE J., *Un jardin pour mémoire*, Nil, Paryż 1999, s. 206.
- LIN M., *Boundaries*, (red.) M. Lin, Simon & Schuster, Nowy Jork 2006, s. 224.
- SHOAF V.A., *Bercy's Jardin de la Mémoire. Ruin, Allegory, Memory*, „Landscape Journal” 1 (29), University of Wisconsin, Minnesota 2010, s. 36-51.
- SZEJNERT M., *Wyspa klucz*, (red.) M. Gądek, Żnak, Kraków 2009, s. 352.
- VAUTHIER N., *La Mémoire a de l'Avenir*, www.loir-et-cher.cci.fr/home/liblocal/docs/connaitre.pdf (2006).
- YAMASHITA M., BIBB E., PIACCO P., *New York flying high*, (red.) L. Accomazzo, White Star S.P.A., Vercelli 2007, s. 408.
- ZACHARIASZ A., *Przestrzeń pamięci Waszyngtońskiego Mallu*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie, Tom 40, (red.) W. Kosiński, Wydawnictwo Pandit, Kraków 2011.
- ZIMMERMANN A., *Chaumont-sur-Loire – Les jardins ont de la mémoire*, [w:] *Dossier – Jardins*, „Revue Urbanisme” 7-8 (343), Publications d'architecture et d'urbanisme, Paryż 2005.
- <http://www.batteryparkcity.com/fort-clinton-ellis-island-statue-of-liberty-most-popular-monuments/2009-2010>
- http://www.Memorial_do_Imigrante_e_seus_Jardins
- <http://www.trivago.pl/nowy-jork/muzeum-wystawa-galeria/ellis-island-immigration-museum>